

Bədii ucalıq - elmi dərinlik

Azərbaycan xalqının tarixi-mənəvi varlığını bədii sözün əbədiyyət aləmində inadkar inamla qoruyan, əks etdirən yazıçı və tənqidçilərdən biri çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki Elçin Əfəndiyevdir. O, təkcə ədəbi-tarixi prosesdə yox, ümumiyyətlə, milli ictimai fikirdə özünəməxsus yeri olan əvəzolunmaz yazıçı, ictimai xadim, təəssübkeş vətəndaş, böyük ziyalı və nəcib insandır. Elçin unudulmaz İlyas Əfəndiyevin sanballı romanlar və dramlar yazmış əzəmətli əlinin sığalı ilə böyümüş, heç zaman bu dünya şöhrətli yazıçının müqəddəs əlinin hərərətini unutmamış, İ.Əfəndiyev və onun mənsub olduğu nəslin böyük ədəbi-tarixi ənənələrini əzmlə davam etdirmişdir. Bu gün o, yazıçı, ictimai xadim, ədəbiyyatşünas kimi möhtəşəm fəaliyyət göstər-məklə bərabər, yarım əsr İ.Əfəndiyevin çiyinlərində irəliyə getmiş, yaşayıb mövcud olmuş milli teatr üçün dəyərli dram əsərləri yazır, böyük ədibin ənənələrini sozalmağa qoymur.

On il əvvəl yubileylərin birində böyük alimimiz mərhum Yaşar Qarayev iclası açaraq dedi: «60-cıların 60 yaşı tamam olur». İndi 60-cıların əksəriyyətinin 70 yaşı tamam olub, budur, artıq 60-cıların ən cavanı da 65 yaşa çatdı...

61 yaşının tamam olduğu günün səhəri Elçin Əfəndiyevin qəbuluna getmişdim. Məni həmişəki kimi gülürüzlə qarşıladı. Əl uzadıb dedim: «Elçin müəllim, ad gününüzü təbrik edirəm». Bununla mən 50 yaşım ilə bağlı söhbətimizə körpü salmaq istəyirdim. Elçin müəllim özünəməxsus tərzdə gülüb dedi: - «Ay Nizaməddin, adam heç istəmir ki, 60-dan sonra onun ad gününü yada salsınlar...». İndi də bu sətirləri yaza-yaza həmin cavab üzərində düşünürəm... Bir aydan sonra «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Elçin Əfəndiyevin mənim barəmdə yazılmış «İstedad + Zəhmət» adlı böyük məqaləsi çap olundu. 1979-cu ildə ilk qələm təcrübələrimdən biri, ustadım Yaşar Qarayevin «Poeziya və nəsr» kitabı haqqında «Azərbaycan» jurnalında resenziyam çap olunmuşdu. O zaman Yazıçılar İttifaqının katibi olan Elçin bu yazıda təzə nəfəsi duyub Y.Qarayevə demişdi - «Kimdi bu, onu niyə gizlədirsiniz, göndər gəlsin mənim yanıma». Bu gənc bir qələm əhli üçün böyük qiymət, unudulmaz görüş idi. O, mənə bir kəlmə tərif demədən dərhal hazırlamaqda olduğu «Fikrin karvanı» toplusu üçün yazılar tapşırırdı, mən Əli Nazim və Bəkir Çobanzadə oçerklərini yazdım... Fikrimin canı budur ki, 70-ci illərdən etibarən Elçin qələmi olan bir çox gənclərin əlindən tutdu, uğurlu yol, bəzilərinin kitablarına ön söz yazdı.

Elçin istedadlı adamın qədrini bilən, gənc nəsilə özünə inam formalaşdıran, istedadla yazılmış əsəri iti tənqidçi fəhmi ilə ədəbi proses nəhrində seçib dərhal qiymətləndirən səmimi, böyük ürəkli şəxsiyyətdir. Elçin bizim qədrimizi bilir, biz də onun yerini; ona böyük dostumuz, ağsaq-qalım kimi dərin ehtiram bəsləyirik. Onun özündən sonrakı nəsillərlə ünsiyyət saxlaya bilməsinin bir səbəbi də budur ki, Elçin gənclik ehtirasını qoruyub saxlayan, daima fikri yeniliyə can atan, ehkamları vaxtında dağıtmağı bacaran şəxsiyyət və sənətkardır.

Elçinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin bir təmayülünü təşkil edir. O, 60-cı illərdə yeni bir nəfəslə ədəbiyyata gəlmiş və artıq 50 ilə yaxındır ki, bu nəfəs yeniliyini, bədii tərəvəti qoruyub saxlamaqdadır. 60-cı illər nəsrinin poetikasının təşəkkül və formalaşmasında İ.Hüseynov, S.Əhmədli, Anar, Ə.Əylisli, M.və R.İbrahimbəyovlar, S.Azəri, İ.Məlikzadə ilə birlikdə Elçinin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Elçinin ilk hekayəsi «O inanırdı» düz 49 il bundan əvvəl, 1959-cu il iyulun 5-də «Azərbaycan gəncləri» qəzetində çap olunub. Və o gündən bu yana çap olunmuş «Seçilmiş əsərləri»nin möhtəşəm on cildi qarşımda durur. Bilirəm hansı əsərini seçim və üzərində dayanım. Bu vaxtadək Elçinin yaradıcılığı haqqında altı məqalə yazmışam və onlar Əfəndiyevlər nəslinin ədəbi-tarixi

mövqeyini əks etdirən «Ədəbi proses və ədəbi nəsil» (2008, V.Xanoğlu ilə birlikdə) kitabında birlikdə çap olunub. Elçinin bütün əsərləri maraqlıdır, hekayələri də, esseləri də, dramları da, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq əsərləri də. Çünki Elçin heç vaxt ağ kağıza xəyanət etməyib, kağız korlamayıb, çünki onun başının üstə həmişə İ.Əfəndiyevin zəhmi dayanıb. İ.Əfəndiyevin yanında pis yazmaq mümkün deyildi...

Elçinin hekayələri - «Beş qəpiklik motosikl», «Qatar. Pikasso. Latur. 1968», «Qırmızı ayı balası», «Gümüşü, narıncı, məxməri», «Günlərin bir günündə», «Bu dünyada qatarlar gedər», «Sarı gəlin», «Beş dəqiqə və əbədiyyət», «Şuşaya duman gəlib» və əlbəttə «Baladadaşın ilk məhəbbəti» bədii sözün qüdrəti ilə rəsm edilmiş canlı həyat parçalarıdır. Bu hekayələrdə XX əsr Azərbaycan klassik hekayəçilik ənənələri - Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Yusif Vəzir, Mir Cəlil, İ.Əfəndiyev, S.Rəhimov, Ə.Məmmədخانlı hekayələrindən gələn ən yaxşı ənənələr yeni tarixi müstəvidə, əlbəttə yeni və orijinal bir üslubda - lirik-psixoloji üslubda davam etdirilmişdir.

Küllən 60-cı illər ümumsovet nəsr, xüsusən də Azərbaycan nəsr üçün xarakterik olan poetik və estetik cəhətlər Elçinin hekayələrində parlaq bir tərzdə ortaya çıxır. Elçin müasirləri ilə birlikdə nəsrin poetikasında reforma apardı və öz poetikasını yaratdı. Bu reformanın mahiyyətini belə xülasə edə bilərəm: sələflərindən və yaşlı müasirlərindən fərqli olaraq Elçin öz hekayə və povestlərində həyat hadisələrinin panoram təsvirindən imtina etdi, təsvirdə bədii dəqiqliyə nail oldu, onun üslubunda lirik təhkiyyə və psixoloji təhlil gücləndi, bədii detal təfərrüatı əvəz etdi. Yazıçı sovet ədəbiyyatı, sosializm realizmi mədəniyyəti üçün xarakterik olan ictimai borc amilini insan amili ilə əvəz etməyə nail oldu. Bunun üçün hər şeydən əvvəl adi insanın daxili dünyasına, qəlb aləminə enmək lazım idi. Elçin öz müasirlərinə, adi insana həssaslıqla yanaşdı, əvvəlcə kəpənək çiçəyin ləçəyinə qonan kimi onun mübhəm sirlərlə dolu narahat mənəvi aləminə endi və sonra da inadkar bir inamla həmin insan uğrunda mübarizəyə başladı, onun gözəlliklərlə dolu daxili aləmini cəmiyyətə çıxarıb, bütün dünyaya bu aləmin prizmasından nəzər saldı. Təbii ki, siyasi rejimin təzyiqi altında Elçin bəzən ezop dilində, bəzən sətiraltı mənalarla danışmalı, bəzən də fantasmoporiya və qallüsinasiyalara müraciət etməli oldu. Bütöv halda bunlar Elçinin novatorluğunu şərtləndirən cəhətlər, onun nəsrin üslubuna və poetikasına gətirdiyi yeniliklər idi. Bu yenilikləri biz XX əsrin son çərçivəsində yazıçının hekayələri ilə bərabər, onun «Bir görüşün tarixçəsi», «Toyuğun diri qalması», «Dolça», «Bayraqdar» povestlərində də müşahidə edirik. Bu povestlər müxtəlif səpkilərdə cəmiyyəti və ədəbi narahat edən mənəvi-əxlaqi problemlərə həsr olunub. Vaxtilə möhtəməş «İskəndərnamə» əsərində dahi Nizami deyirdi: «Mənim fəqanım təndürüstsüzlükdəndir». Elçin də öz əsərlərində XX əsrin təndürüstsüzlüyündən, mənəvi-əxlaqi harmoniyanın pozulmasından yazdı, onun səbəblərini aradı. Sevgisiz həyatın faciəsini yaşayan Məsməxanımın göy gözlərindən onun darıxan qəlbinə, tənha iç dünyasına endi, («Bir görüşün tarixçəsi»). Öz əməllərinin cəzasını yaşayan, dərk olunmuş faciənin qurbanı Zübeydinin «dərslərini verdi» («Toyuğun diri qalması»), nəinki min illik adət-ənənələrə müqəddəs inamla yaşayan insanların, hətta öz vəzifəsini etibarla yerinə yetirən itin pozulması səbəbləri üzərində dayandı («Dolça»). Bu povestlər janr baxımından da yeni, miniatür povestlər idi.

Elçinin çoxcəhətli yaradıcılığında onun möhtəşəm romanları - «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» xüsusi yer tutur.

«Mahmud və Məryəm» nakam məhəbbət haqqında yox, xalqın tarixi və taleyi haqqında romandır. Burada eşq və qəm xalqın özünüdərkinin başlanğıcı kimi ümumiləşdirilir. Yeri və taleyi məlum olmayan səadətini axtaran Mahmud «itmiş» xalqını tapır və onun faciəsinə qovuşur. Əziz və istəkli adamın axtarışı xalqın axtarışına çevrilir. Bu əsərdə artıq yazıçının adi qəhrəmanın daxili sarsıntıları yox, bütün adilərin - xalqın iztirabları narahat edir.

«Mahmud və Məryəm» romanında yazıçının böyük müvəffəqiyyəti «camaat» obrazı ilə bağlıdır. Mirzə Fətəlinin «nuxuluları», Mirzə Cəlilin «ölüləri» və «dəliləri». Sabirin «intilgentləri» kimi

Elçinin «camaatı» da monumental toplum obrazıdır. «Camaat» Səfəvilər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının faciəsini əks etdirir. Xalq dövlətini itirəndə taleyi naməlum kütləyə, «camaat»a çevrilir.

Ziyad xanı gənc Qarabağ xanəndəsinin qəmli səsi, Mahmudu isə Məryəmin ilıq nəfəsi oyadır.

«Ağ dəvə» romanında da musiqi mənəvi intibahın simvolu kimi obrazlaşır. Balakərimin tütəyi dillə deyilməsi müşkül olan həqiqətlərdən söz açır. «Mahmud və Məryəm» romanında Sazlı Abdullanın faciəsi, gənc xanəndənin yanıqlı səsi, «Ağ dəvə»də Balakərimin tütəyi hadisələrə aydınlıq gətirir, 37-ci ilin canlı faciələri ilə günahsız talelər arasında gözəgörünməz bir təmizlik, saflıq pərdəsi çəkir. Hər iki roman kökəqaydışın zəruriliyini təsdiq edən əsərlərdir. «Ağ dəvə»də Elçin kökəqaydışın, milli özünüdərkini iki yolunu göstərir: əfsanə və yaddaş! Tarixin ən yaxşı saxlanıcı yaddaşdır, yaddaş məhv olmur, bəzən adi bir tütəyin səsinə də yaşayır. Tarix arxivdə, sənəddə yox, yaddaşda yaşayır: əfsanənin, mahnının, işığın yaddaşında «Ağ dəvə» romanının əsas qəhrəmanı yaddaşdır, müəllif onu qorumağa çağırır.

«Ağ dəvə» romanında Elçinin estetik ideali, humanist konsepsiyası əfsanədə təcəssüm tapır. Milli-mənəvi yaddaşımızda ağ rəng ümid, murad rəmzidir. Elçinin əfsanəsindəki ağ dəvənin ləpirlərində ağ güllər çiçək açır. Ağ dəvə karvanının yolu ağ işıq dolu nurlu sabahlardır, bu, Azərbaycan xalqının yoludur.

Elçin onlarla monoqrafiyanın, yüzlərlə elmi-nəzəri məqalənin müəllifi olan görkəmli nəzəriyyəçi alim, filologiya elmləri doktoru, professordur. Ədibin on cildlik «Seçilmiş əsərləri»nin dörd cildi onun elmi əsərlərini əhatə edir. Təxminən bir ay əvvəl şəxsiyyətinə və yaradıcılığına dərin rəğbət bəslədiyim xalqı yazıçısı Anarın 70 illiyi ilə bağlı Akademiyadakı çıxışında mən dedim ki, əgər biz həqiqi elmə qiymət veririksə (!) onda Anarı və Elçini Akademiyaya üzv seçməliyik. Onların həm ədəbi-tarixi xidmətləri, həm də əsərləri buna imkan verir.

Əlbəttə, kiçik bir məqalədə mən Elçinin fundamental monoqrafiyalarını təhlil etmək fikrində deyiləm, zamanında bu dəyərli əsərlər (məsələn, «Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri», «Klassiklər və müasirlər») haqqında yazmışam.

Elçinin alim kimi yazdığı ilk böyük əsər ədibin on cildliyinin 8-ci cildinə «Tənqid və nəsr» kimi daxil olan, 1945-1965-ci illər Azərbaycan bədii nəsrinin ədəbi tənqiddə dərk və şərhinə həsr olunmuş monoqrafiyadır. Vaxtilə bu əsər «Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri» adlı kitabda çap olunmuşdu və akademik K.Talıbzadə bu kitaba «Tənqid və janrların taleyi» adlı maraqlı bir ön söz yazmışdı. Akademiklər Məmməd Arif və Məmməd Cəfər Elçinin nəsrini, K.Talıbzadə isə bu «ön söz»də Elçinin elmini, virtioz tənqidçi məharətini yüksək qiymətləndirirdi. «Tənqid və nəsr» monoqrafiyasında Elçin ilk dəfə ona çox doğma olan, beşiyi başında dayandığı 60-cı illər ədəbiyyatının təşəkkül çətinliklərini ədəbi-tənqidi proses kontekstində izah edirdi. Bu nadir hadisədir, həm yeni nəsr yaradasan, həm də öz nəzəri fərasətinlə onun ədəbi-tarixi prosesə gəlişinə mühafizəkar tənqidlə mübarizədə yol açasan. O zamankı ədəbi tənqidin ən mübahisəli problemlərindən olan «Səriyyə məsələsi»ni (İ.Əfəndiyevin «Körpüsalanlar» əsərinin qəhrəmanı) Elçin çox düzgün həll etməyə nail oldu: «Səriyyənin öz dövrü üçün adi hərəkətlərini az qala milli adət-ənənələrin faciəsi kimi qiymətləndirmək» məhz ondan irəli gəlirdi ki, «milli xarakterin dinamik mahiyyəti, yəni tarixi kateqoriya olduğu, ənənə və novatorluğun dialektik vəhdəti unudulurdu». Həm Elçinin, həm də mənim - ikimizin də yaxın dostu, mərhum Y.Qarayevin belə bir fikri vardı: novatorluq, əslində, ənənəyə münasibətin konkretliyidir. Elçin «Səriyyə məsələsi»nə milli xarakterin tarixi rolu və estetik mahiyyəti prizmasından nəzər salır və ona qarşı çevrilmiş tənqidi tərkisilahlıq edir.

Tərəddüd etmədən deyə bilərəm ki, həm görkəmli ədəbiyyatşünas alim, həm də professional tənqidçi kimi Elçinin əsərlərinin başlıca problemi MÜASİRLİKDİR. Bu materialist estetikadan gələn adi bir ifadə deyil, Elçinin sənətə münasibət meyarı, onun nəzəri-estetik idealının ifadə tərzidir. Onun ciddi əsərlərindən biri «Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi» adlanır. Bu, Elçinin filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün etdiyi məruzənin adıdır. Bu məruzə bizim elmdə ciddi monoqrafiyalara bərabər tutuldu.

Elçin geniş diapazonla malik tədqiqatçıdır. Bunu müəyyən etmək üçün onun «Klassik aşiq poeziyasında «Dünya» obrazı» monoqrafiyasını oxumaq kifayətdir. Bu əsər Elçinin mifik təfəkkürdən milli fəlsəfəyə qədərki düşüncə tariximizi gözəl bildiyini əks etdirir. Elçin müxtəlif bədii-fəlsəfi cərəyanları həssas yazıçı fəhmi, çevik tənqidçi təfəkkürü ilə, aydın və sadə üslubda təhlil etməyi bacaran nəzəriyyəçi alimdir.

Elçinin iki monoqrafik tədqiqatını xüsusi bir şövqlə qeyd etmək istəyirəm: böyük mütəfəkkir Üzeyir bəyə həsr olunmuş «Bəstəkarın vətəndaş sözü» və Azərbaycanın böyük milli yazıçı C.Cabbarlıdan bəhs edən «Şəxsiyyət və istedad» monoqrafiyalarını! Hər iki əsər Elçinin öz sələfləri ilə dialoqundan yaranıb. Elçinin şəxsiyyətində həm Ü.Hacıbəyliyə, həm də C.Cabbarlıya oxşar cəhətlər var: müdrikliyin təmkinini və gəncliyin ehtirası! «Ehtiras olmadan dahiyənə heç nə yaratmaq mümkün deyil» - deyirdi dahi filosof Hegel!

Elçin həm yüksək nəzəri təfəkkürə, həm də çevik tənqidçi üslubuna malikdir. S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, S.Rəhimov, R.Rza, İ.Əfəndiyev kimi o da, Anar da ədəbi-tənqidi və nəzəri-estetik əsərlərində bədii yaradıcılığın təcrübəsi ilə nəzəriyyəsinə birləşdirən yazıçı-tənqidçi tipidir. Bu tipli yazıçıların, xüsusən də Elçinin, elmi əsərləri də daha canlı, oxunaqlı və təsirli olur. Elçin təkcə nəsr və dramaturgiyada yox, ədəbi tənqiddə də reforma aparmış müəllifdir. O, 60-70-ci illərdə tənqidçi həmkarları (məsələn Y.Qarayev, A.Hüseynov, A.Əfəndiyev) ilə birlikdə təsvir tənqidindən təhlil tənqidinə keçidin əsasını qoydu. Onun böyük ziyalı amalı, vətəndaşı yanğısı ilə 70-ci illərdə yazdığı «Şeir axını. Nə etməli?», «Hekayə janrı: imkanlarımız və iddialarımız» kimi konspektual yazıları nəinki Azərbaycan, o zamankı İttifaq tənqidinin parlaq nümunələri idi...

Müasir qloballaşan dünyada yazıçı mövqeyinin çətinləşdiyi bir dövrdə Elçin (Əfəndiyev) əzm və istedadla yazıb yaradır, onun addımlarının səsi dünya ədəbi prosesinin ritminə düzəm verir, o, Azərbaycan bədii sözünün şöhrətini üçrəngli bayrağımız kimi dünyanın ən uca zirvələrinə qaldırır.

Nizaməddin Şəmsizadə